

O'XSHATISHLARNING IDIOMALAR ORQALI IFODALANISHI

Sultonova Maftuna Faroxiddin qizi

maftunamuxtorova9@gmail.com

Telefon: +998937884936

MAQOLA MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 17.09.2026

Revised: 18.09.2026

Accepted: 19.09.2026

KALIT SO'ZLAR:

o'xshatish, idioma, frazeologik birlik, o'xshatish vositasi, obrazlilik, ekspressivlik, turg'un birikma, milliy-madaniy xususiyat, badiiy nutq.

ushbu maqolada o'zbek tilida o'xshatishlarning idiomalar orqali ifodalanish xususiyatlari tadqiq etilgan. O'xshatish va frazeologik birliklarning o'zaro munosabati, idiomalar tarkibida o'xshatish mazmunining shakllanishi hamda ularning badiiy nutqdagi funksional-semantik xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, idiomalar vositasida yuzaga keladigan o'xshatishlarning obrazlilik, ekspressivlik va ta'sirchanlikni ta'minlashdagi o'rni misollar asosida yoritilgan. Tadqiqot davomida o'xshatish mazmunining turg'un birikmalar tarkibida mujassamlashishi orqali xalqning milliy-madaniy qarashlari, hayotiy tajribasi va obrazli tafakkuri namoyon bo'lishi asoslangan.

O'xshatish har doim ham erkin sintaktik qurilma shaklida namoyon bo'lavermaydi, ayrim hollarda u tilda barqarorlashib, nutqqa tayyor holda olib kiriladigan, ko'chma ma'nosi yaxlitlashgan, madaniy assotsiatsiyasi mustahkamlangan frazeologik birlikka aylanadi. O'zbek tilshunosligida bunday birliklar ko'pincha "turg'un o'xshatishlar", "komparativ iboralar" yoki idiomaga yaqin qatlam sifatida talqin qilinadi; turk tilshunosligida esa ular "deyimleşmiş benzetmeler", "kalıplaşmış benzetmeler" va ba'zan to'g'ridan-to'g'ri "deyim" ya'ni ibora tarkibida ko'riladi.

Idioma yoki frazeologik birlikning o'zi ham ikki tilda tayyor, ko'chma, barqaror birlik sifatida tushuniladi, ammo terminologik va tavsifiy an'analarda ayrim farqlar bor. O'zbek tilidagi frazeologik manbalarda ibora va frazeologizm ikki yoki undan ortiq so'zdan tarkib topib, ma'nosi ko'pincha bitta so'zga teng keladigan, ko'chma ma'noli va nutqqa tayyor

holda olib kiriladigan barqaror birlik sifatida izohlanadi. Xuddi shu qatlam Shavkat Rahmatullayev lug'atchilik an'anasida o'zbek tilining maxsus frazeologik qatlami tarzida qaralgan; mavjud ma'lumotlarga ko'ra, uning izohli frazeologik lug'atida mingdan ortiq ibora jamlangan, keyingi davrda qayta ishlangan frazeologik lug'at nashrida esa 5000 dan ortiq zamonaviy, arxaiik va dialektal birlik izohlangan. Turk tilida esa TDK deyimlarni tarixning ma'lum yoki noma'lum bir davrida, odatda majozlashib, xalq tomonidan qabul qilingan va qoliplashgan so'z birikmalari deb ta'riflaydi. Bu ikki tavsifdan ko'rinib turibdiki, o'zbek tilida idiomaning asosiy belgilari — tayyorlik, ko'chma ma'no va barqarorlik; turk tilida esa qoliplashish, xalq tomonidan qabul qilinish va ko'pincha majozlashish alohida ta'kidlanadi. Demak, o'xshatishning idioma tarkibida voqelanishi ikki tilda ham avvalo frazeologizatsiya jarayoni natijasi sifatida tushunilishi kerak.

Erkin o'xshatishda so'zlovchi yoki yozuvchi etalonni o'zi tanlaydi, o'xshatish asosi kontekstga qarab ochiladi va tuzilma har gal qayta quriladi. Turg'un yoki idiomatik o'xshatishda esa etalon ham, ma'no yo'nalishi ham, ko'pincha sintaktik shakl ham oldindan barqarorlashgan bo'ladi. O'zbek manbalarida "otning qashqasiday ma'lum" yoki "baqadek qotib qolmoq" singari birliklar aynan shu sababli turg'un o'xshatishlar deb ko'rsatiladi: ular nutqqa yangi tasvir sifatida emas, balki tayyor frazeologik model sifatida kiradi. Turk tilshunosligida ham qoliplashgan o'xshatish ko'p uchrashi, ayniqsa "gibi" vositasi bilan yasalgan ko'plab qolip birliklarning ibora yoki qoliplashgan so'z bilan tutashib ketishi qayd etilgan. Shu bois idiomatik o'xshatish — erkin o'xshatishning oddiy takrorlangan ko'rinishi emas; u semantik jihatdan qayta ixtisoslashgan, uslubiy jihatdan mustahkamlangan va madaniy jihatdan "tayyor" etalonli birlikdir. Bu nuqtada o'xshatishning ma'nosi endi faqat qiyosdan iborat bo'lmaydi, balki baholash, emotsional ta'sir, ijtimoiy stereotip va madaniy kod bilan birlashadi.

O'zbek tilidagi idiomatik o'xshatishlarning eng yirik semantik maydoni insondir. Bunda insonning tashqi ko'rinishi, fe'l-atvori, ruhiy holati, ijtimoiy xatti-harakati va umumiy bahosi etalonlashadi. Bu hol frazeologiyaning antropotsentrik tabiati bilan hamohangdir: til ko'pincha tashqi dunyoni emas, aynan insonni va uning jamiyatdagi ko'rinishlarini obrazlashtirishga ko'proq ehtiyoj sezadi. O'zbek tilida qo'yday yuvvosh, tulkiday ayyor, sherday botir, itday charchagan, muzday sovuq, oyday go'zal singari birikmalar turli darajalarda turg'unlashgan holda insonning baholovchi tavsifini beradi. Bunda qo'y, tulki, sher, it, muz, oy kabi etalonlar real narsa sifatida emas, ma'lum semantik stereotiplarning tashuvchisi sifatida ishlatiladi. Aynan stereotipning takroriyligi va tayyorligi ularni idioma qatlamiga yaqinlashtiradi. O'zbek tilshunosligida turg'un o'xshatishlarning milliy fe'l-atvor, madaniyat va subyektiv munosabatni ifodalashi qayd etilgani ham bejiz emas: mazkur birliklarda xalqning "inson qanday bo'lishi kerak" yoki "qanday bo'lsa yomon" degan baholash mezoni yashiringan bo'ladi. Shuning uchun idiomatik o'xshatishlar antropologik va aksiologik ma'lumot ham tashiydi.

O'zbek tilidagi idiomatik o'xshatishlarda emotsional va ruhiy holatni ifodalovchi modellar ham muhim o'rin tutadi. "Baqadek qotib qolmoq" kutilmagan qo'rquv yoki hayrat tufayli karaxt tortishni, "itday charchamoq" haddan tashqari holdan toyishni, "mumday erimoq" ko'ngilning yumshashini, "muzday bo'lib qolmoq" esa hisning keskin sovishini yoki dahshatdan junjikishni ifodalashi mumkin. Bunday birliklarda qiyos etaloni real qiyosdan ko'ra holatning dramatizatsiyasiga xizmat qiladi. Ya'ni u "qanday?" degan savolga javob berish bilan birga, "qanchalik kuchli darajada?" degan savolga ham yashirin javob beradi. Shu bois idiomatik o'xshatishlar ko'pincha tasviriylilik va intensifikatsiya vositasini birlashtiradi. O'zbek tilida frazeologizmlarning hissiy rangdorligi yuqori ekani haqidagi umumiy fikr ham aynan shu qatlamga to'liq taalluqlidir. Tilning erkin qiyos modeli ko'pincha izohlovchi bo'lsa, idiomatik o'xshatish hissiy fonni keskin oshiradi va vaziyatni bir zumda dramatik, kulgili yoki keskin baholangan ko'rinishga olib kiradi.

O'zbek tilidagi idiomatik o'xshatishlarda baholashning ikki qutbi juda ravshan ko'rinadi: ijobiy idealizatsiya va salbiy stereotiplash. Masalan, oyday, sutday, gullarday tipidagi birliklar go'zallik, poklik va yoqimlilikni bildirsa, tulkiday, ilonday, baqadek, itday, kalxatday singari birliklar ko'pincha salbiy yoki kamida ikkilamchi baho olib keladi. Bu, albatta, barcha hollarda qat'iy emas; etalonning bahosi kontekst bilan o'zgarishi mumkin. Biroq turg'unlashgan birliklarda etalonning aksariyat hollarda oldindan belgilangan aksiologik yuki bo'ladi. Shu ma'noda idiomatik o'xshatish oddiy tavsif emas, qiymat hukmidir. U subyektni nafaqat biror narsaga o'xshatadi, balki shu o'xshatish orqali ijtimoiy baho ham beradi. Mazkur xususiyat uni sifatlash yoki quruq taqqoslashdan farqlaydi. O'zbek tilidagi turg'un o'xshatishlarning milliy qadriyat va subyektiv munosabatni ifodalashi haqidagi ilmiy xulosalar ham aynan shu aksiologik qatlamga ishora qiladi. Demak, idiomatik o'xshatishlarda o'xshashlikdan ko'ra baholashning ustuvorligi ko'proq seziladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mukarramov M. O'zbek tilida o'xshatish. – Toshkent: Fan, 1976. – 86 b.
2. Mustafayeva G. O'zbek tilida turg'un o'xshatishlar va ularning lingvomadaniy xususiyatlari. Filologiya va pedagogika jurnali. 2024.B.20-21.
3. Tursinbayeva, Shaxloxon. O'zbek tili lingvomadaniy potensialini ko'rsatishda o'xshatishlarning ahamiyati // Tamaddun Nuri jurnali. – 2024. – B. 183–190.
4. Xudoyberganova, D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013.
5. Ф.Усмонов “Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи” фил.фан.бўйича.фалсафа.док.дисс. тошкент 2020. 173 б.
6. Mahmudov, N.; Xudayberganova, D. O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2013.